

ПАНЕЛЬ IV. «МІСТО СИМВОЛІЧНЕ»

Частина 1

Модератор: **Євген Рачков** (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Дискутант: **Володимир Тарасов** (Харківська державна академія дизайну і мистецтв)

Учасники:

Віктор Воронов (Дніпро) «Герб міста Дніпра в уявленнях влади, громадськості та істориків»

Створення та впровадження сучасної муніципальної геральдики Дніпра охоплює собою десятирічний проміжок часу, починаючи з кінця 1980-х – початку 1990-х років, коли було актуалізоване питання про доцільність розробки нових гербів українських міст, які б втілювали певні місцеві історичні традиції та враховували попередній досвід герботворення. У випадку з Дніпром цей процес був нерозривно пов'язаний із дослідженням історії заснування міста. У цей час з'являються друком перші спеціальні наукові праці, присвячені огляду історії регіональних гербів (В. Бекетова, А. Бойко та ін.), відомим геральдистом, головою Українського геральдичного товариства А. Гречилом було запропоновано перший проєкт нового міського герба, який базувався на символіці печатки містечка Кодак 1770 року. Тоді він не був прийнятий, незважаючи на достатню аргументованість.

Повернення до цього питання мало місце в середині 1990-х років завдяки місцевим гербознавцям О. Потапу та Л. Хохловичу. Ними було створено значні колекції геральдичних зображень, опубліковано низку змістовних праць із теми, внесені цікаві пропозиції щодо налагодження регіональної герботворчості на науковому рівні, запропоновано ескізи гербів міст і містечок Дніпропетровської області, частина з яких була ухвалена. У цей час постали перші символи міста й регіону, які використовувалися в якості логотипів на різноманітних зразках друкованої продукції.

У 1998 році міською адміністрацією було проведено перший конкурс на кращий ескіз нового герба Дніпропетровська, в якому взяли участь близько 50 проєктів. Також були проведені громадські слухання і відбулося обговорення проблем місцевої геральдики, у періодиці було опубліковано низку статей і заміток з цієї теми. Хоча було оголошено результати конкурсу та обрано переможця – проєкт герба, запропонований Українським геральдичним

товариством ще в 1994 році на основі ескізу А. Гречила, – нова муніципальна геральдика не була затверджена.

Лише протягом 2000–2001 років, в умовах підготовки до святкування дещо надуманого й не підтвердженого джерелами 225-річного ювілею з моменту заснування Дніпропетровська, міська адміністрація пішла на більш рішучі кроки щодо затвердження нового герба. У результаті ще одного конкурсу переможцем було проголошено проєкт, запропонований головним художником міста С. Полюшкіним. Після перегляду й незначного коригування спеціальною експертною комісією герб було затверджено рішенням Дніпропетровської міськради 6 вересня 2001 року. Нова символіка міста знайшла широке застосування, зокрема герб було розміщено на нагородному знаку «Почесний громадянин міста Дніпропетровська», уведеному в 2004 році. Герб міста є доволі простим композиційно і частково нагадує європейські середньовічні міські й особисті герби. Однозначно можна констатувати, що він став своєрідним компромісним варіантом, що на той час найбільше відповідав стану громадської свідомості пересічних містян. Особливо це стосується забарвлення гербового поля, яке багатозначно тлумачилось розробниками і частково згладжувало можливі протиріччя між козацькою добою, імперськими часами, радянською дійсністю та сьогоденням міста.

Герб поступово підкорював міське середовище, отримав гідне місце на муніципальних спорудах і став невід’ємним атрибутом міських свят, урочистостей та різноманітних заходів. Єдиною зміною, внесеною в нього на сучасному етапі, стала заміна надпису «ДНІПРОПЕТРОВСЬК» на «ДНІПРО» на девізній стрічці. Переважна більшість спеціалістів із геральдики заперечують доцільність перетворення гербів міст на гласні за рахунок прямого озвучення їх назви в міському символі, однак щодо сучасного муніципального символу Дніпра це застереження не враховане.

Загалом історія створення сучасного герба Дніпра досить показово демонструє певні особливості його культурного середовища, менталітету та соціальних практик, характерних для його мешканців. Напевно можна констатувати, що зараз він ще остаточно не витіснив «старої» символіки міста, не розчистив собі місце у колективній пам’яті та не став одноосібно панівним. У той самий час процес набуття ним суто символічного характеру став незворотнім. Історичне минуле краю, репрезентоване в простих, але досить промовистих і показових емблемах козацьких часів, певний час суперничаючи з проімперськими та прорадянськими традиціями у символіці, поступово набуло більш чітких рис і стало своєрідною домінантою муніципальної геральдики.

Головними ініціаторами та авторами герботворчості в регіоні й місті на сучасному етапі були й залишаються історики, геральдисти, краєзнавці, працівники музею та архіву. Переважна частина мешканців Дніпра доволі інертна та не воліє активно проявляти власні позиції щодо міської символіки. Місцева влада за часів незалежності України також не була в авангарді герботворчості, а, як свідчить історія створення нинішнього герба Дніпра, взяла під власний контроль цей процес тільки під тиском сукупності зовнішніх обставин. Тим не менше, сучасний головний символ міста вже має власну історію побутування і все ширшого практичного застосування. Він поступово легітимізувався як його головна атрибууюча ознака.

Інна Мартинчук (Донецьк-Вінниця) «Геральдичні традиції Донецька»

Знаки та символи грають дуже велику роль у житті будь-якого суспільства, реагуючи на всі зміни, які в ньому відбуваються. Символи є засобом відтворення міфу, в якому живе суспільство, а герб міста – це офіційна емблема, в якій у символічних образах відображені основні та найхарактерніші риси міста.

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років посилюється зацікавленість міською геральдикой. У 1959 році відбулася Всеукраїнська нарада з геральдики і сфрагістики, в якій взяли участь наукові працівники різних архівних установ Міністерства культури, Міністерства вищої освіти та Академії наук.

Процес створення та затвердження міського знаку запускався після оголошення, проведення і підведення підсумків конкурсу на створення емблеми, іноді він був присвячений ювілею міста. Так герб міста Донецька розроблявся і затверджувався протягом двох років, а його оприлюднення відбулось у ювілейному для міста 1969 році.

На сьогодні місто має два герби. «Малий» герб був затверджений 6 червня 1968 року, «Великий» герб міста Донецька був прийнятий 1995 року і здебільшого повторює свого попередника.

У пересіченому з блакитним і чорним кольорами щиті зображена золота кисть правої руки, яка тримає гірський молоток, що виходить з нижньої кромки та супроводжується золотою п'ятикутною зіркою в лівому верхньому кутку. Праворуч щит тримає шахтар в робочому одязі, лівою рукою спирається на відбійний молоток, права рука відведена в сторону; ліворуч – солдат у військовій шинелі з каскою на голові, що тримає правою рукою меч вістрям вниз, ліва рука піднята вгору. Робоча рука, міцно тримає високо піднятий молот, характеризує

місто як один з найбільших індустріальних центрів країни. Вся композиція оповита чорно-блакитною стрічкою (кольори прапора міста). Верхнє поле щита блакитного кольору символізує велич і красу архітектурного вигляду міста, рослини, що символізують регіон. Нижнє поле чорного кольору говорить про багаті природні запаси та інтенсивну розробку кам'яного вугілля. На щиті Великого гербу міста Донецька нанесені цифри «1869» – рік заснування міста.

Отже можна стверджувати, що радянські часи покликали до життя нову символічну систему. Вона повинна була утверджувати радянський міф, оспівувати героїчну працю, досягнення в промисловості та сільському господарстві, створення нової людини. Нові символи мали бути зрозумілими пересічному громадянину, тож доступними, лаконічними, якомога простішими, однозначними та уніфікованими, однаково читабельними для всіх верств суспільства.

Оксана Гела (Харків) «Міські “предмети гордості” на видових листівках, конвертах, марках і монетах»

Здійснено аналіз урбаністичних образів на видових листівках, конвертах, марках і монетах, які присвячено репрезентації міст Східної та Південної України (Дніпра, Донецька, Запоріжжя, Одеси та Харкова). Розглядаються особливості репрезентації міського простору, конструювання та подальшої трансформації візуальних образів досліджуваних міст. Наприклад, видові листівки зазвичай тиражували найбільш впізнавані міські архітектурні об'єкти, що повсякчас сприяло їх перетворенню на своєрідні «візитні картки» міста. Сюжетне різноманіття видових листівок кінця XIX – початку XX століть було досить типовим для багатьох міст, зокрема поза межами Російської імперії. Досліджувані міста постають на поштових видових листівках як типові губернські та повітові центри Російської імперії, водночас фіксується і певна міська специфіка. Наприклад, велика кількість листівок кінця XIX – початку XX століть, присвячених Харкову, містять зображення імператорського університету, місцевих театрів, храмів, парків, що вказує на значення міста, насамперед, як центра науки та культури. Натомість чисельні краєвиди тогочасної морської Одеси – зображення санаторіїв, бульварів, пляжів – дає можливість стверджувати про переважання образу міста як місця відпочинку. Катеринослав з огляду на те, що був відносно невеликим містом, тоді позиціонувався видавцями листівок як зручний і модерний губернський центр, в якому знаходилися всі необхідні громадські будівлі, починаючи від вокзалу і закінчуючи лікарнями та училищами. Видові листівки із зображенням Катеринослава фіксували доволі строкату етноконфесійну структуру міста, оскільки містили, окрім православних соборів та

церков, зображення мечеті, синагоги, костелів та кірх. Олександрівськ, незважаючи на прагнення видавців листівок зобразити його в якості модерного міста, повсякчас демонстрував свій повітовий статус – малозаселені вулиці, відсутність бруківки, старі візки тощо. Порівняно молоде селище Юзівка зображувалося в якості промислового центру зі значним економічним потенціалом. Серед зображень на видових листівках найбільша їх кількість була присвячена індустріальним містоутворюючим підприємствам: шахтам, рудникам, заводам, робітничим кварталам тощо. Отже, вже на перших видових листівках із зображенням міст Східної та Південної України можна побачити прояви модернізаційних процесів у вигляді розвинутої міської інфраструктури (трамваї, бруківка, освітленість вулиць) та нових архітектурних стилів (класицизм, модерн тощо) і, водночас, зафіксувати різний темп цих процесів.

З утвердженням радянської влади сюжетне наповнення видових листівок кардинально змінилося. Не дивлячись на намагання радянської влади сформувати бачення досліджуваних міст як типових соціалістичних центрів робітничої та воїнської слави, видові листівки протягом ХХ століття продовжували репрезентувати доволі різноманітні візуальні міські образи. Поряд із зображенням пам'ятників радянським діячам та революційним подіям, монументів на честь загиблих у громадянській та світових війнах, будівель державних і партійних органів влади, доволі часто на видових листівках відтворювався історичний ландшафт досліджуваних міст, зокрема сакральні споруди. Зазвичай, великі міста Східної та Південної України репрезентувалися як екологічно чисті зони із мінімальним або відсутнім негативним впливом на довкілля. І це не дивлячись на те, що зазначені міста були помітними промисловими центрами та мали серйозні екологічні проблеми. Іншим прикладом слугують листівки із зображенням доменних та коксових печей Сталіно (з 1961 року – Донецьк). Слід відзначити, що сучасні видові листівки досліджуваних міст Східної та Південної України загалом продовжують тиражувати старі та впізнаванні візуальні образи та урбаністичні ландшафти, являють собою еkleктичне поєднання «імперського» та «радянського» погляду на досліджувані міста.

Своєю чергою конверти, марки і монети протягом радянського часу репрезентували візуальні образи досліджуваних міст як індустріальних гігантів. Часто на зазначених матеріалах зображувалися житлові райони, забудовані з огляду на концепт «соціалістичного міста», промислові підприємства, робітничі будинки культури тощо. Сьогодні, попри декларований розрив із радянським минулим, спостерігається продовження традиції зображення досягнень вітчизняної індустрії (наприклад, марки із зображенням ракети-носія «Зеніт 3SLБ» та гелікоптера, виготовлених в Дніпрі та Запоріжжі), а також включення до так

званих «візитівок міста» радянських забудов (наприклад, будинок Держпрому в Харкові, або Дніпровська ГЕС у Запоріжжі). Водночас, на сучасному етапі все частіше міськими «предметами гордості» стають визначні історико-культурні пам'ятки, насамперед, релігійні споруди, національні заповідники та сакральні місця пам'яті (наприклад, присвячені вшанування пам'яті жертв Голокосту та тоталітаризму, загиблим у роки Другої світової війни тощо). У сучасних умовах, із метою покращення туристичної привабливості досліджуваних міст, спостерігається розширення міської «зони престижу», що виходить за адміністративні межі міста та включає такі пам'ятки, як-от: Шарівський палац (Харківська область), Білгород-Дністровська фортеця (Одеська область) та ін. Наостанок потрібно зауважити, що сьогодні конверти марки і ювілейні монети стали, насамперед, об'єктами колекціонування, натомість їх значення як засобів візуальної комунікації суттєво зменшилося.

Юлія Кісельова (Харків) «Монументальні місця пам'яті Харкова: сучасні медійні практики репрезентації»

Пам'ятники – важливі координати символічного простору міста. Проте, наявність актуального монументального місця пам'яті високої художньої цінності у центрі міста не робить його автоматично міським символом. Мета цього дослідження спробувати окреслити умови надання пам'ятникам символічного значення на сучасному історичному етапі, аналізуючи меморіальний простір великих міст Східної та Південної України, перш за все Харкова.

На нашу думку, конструювання нової культури пам'яті та нових символів стало наслідком диференціації агентів пам'яті за часів незалежної України. Боротьба та конкуренція між ними створюють умови для набуття пам'ятниками значенням символів політичного та ціннісного протистояння. Це протистояння своєю чергою впливає на зміну механізмів реалізації меморіальних ініціатив, зокрема, на нові принципи прийняття рішень про створення меморіалів, стратегії їхнього висвітлення у ЗМІ, а також принципово нові форми візуальної репрезентації. У результаті пам'ятники героям сучасності (загиблим на Майдані та учасникам АТО) перетворюються на символи, які позначають темпоральний вододіл в дискурсі пам'яті, символізуючи «новий час» та його цінності в цілому.

З іншого боку, надання символічного змісту відбувається під час взаємодії з монументальними місцями пам'яті: відкриття пам'ятника, комеморативні заходи в офіційні

дні пам'яті. При цьому «успіх» комеморативного ритуалу полягає у колективному відчутті позитивної емоційної енергії, що стає запорукою формування групової солідарності, довгострокової емоційної енергії, актуалізації групових символів та певних ціннісних стандартів.

Символічне значення може також створюватися на рівні повсякденної взаємодії з пам'ятниками: під час ритуалів «переходу», дозвільних практик (фотографування, екскурсійні тури) та на рівні повсякденної взаємодії, в результаті якої монументальне місце пам'яті змінює свої початкові або офіційні характеристики. До останніх відносяться перейменування місць пам'яті та практики фізичного втручання, які, з одного боку, надають можливість нав'язаним «згори» офіційним монументам стати «своїми» для містян, а з іншого, у результаті перекодування значення пам'яті, беруть участь у формуванні нової меморіальної культури.

Надія Темірова (Донецьк-Вінниця) «Пам'ятники як маркери символічного простору Донецька»

Виразним способом самопрезентації міста виступають пам'ятники, зведення яких спрямовано на увічнення найвизначніших подій історії, державних діячів, та які укладаються у символічний простір, що позначає важливі для певного соціуму смисли. Меморіальні об'єкти, які «супроводжують» містян протягом їхнього щоденного життя, біля яких відбуваються різного роду ритуальні дії, справляють помітний вплив на формування ідентичності, що особливо актуалізувалося на тлі окупації частини Донецької та Луганської областей, і зокрема, Донецька.

Донецьк є наймолодшим серед п'яти мегаполісів України. Формування його символічно-монументального простору припало на радянську добу. Серед об'єктів, які збереглися до сьогодення, найранішими є дві братські могили червоноармійців, закладені у 1920 році. Пам'ятки історії та культури у Донецьку, що перебувають під охороною Української держави, мають винятково радянське походження.

Загалом монументально-меморіальний простір міста станом на початок 2014 року включав 193 об'єкти, 178 з яких споруджено за радянської доби, 15 – у роки незалежної України. Найбільше – 175 – з'явилися протягом 1940–1980-х років, тобто формування меморіального простору Донецька відбувалося переважно протягом другої половини ХХ ст. За тематичною ознакою найбільше пам'ятників, присвячених «Великій Вітчизняній війні», воїнам-

афганцям, радянським діячам, діячам культури (письменникам і поетам, науковцям). «Візитівкою» міста у радянський та порадянський період слугував монумент «Слава шахтерському труду!», що являє собою скульптуру шахтаря у повний зріст, яким увага одразу приверталася до символу титульної професії Донеччини. У радянській традиції виконано монументи українським діячам – Т. Шевченку, І. Франку, Б. Хмельницькому. Показово, що пам'ятник Б. Хмельницькому встановлено у периферійному Пролетарському районі міста, погруддя І. Франка розміщено у Ленінському районі, який також не є центральним, а монумент В. Леніну височить на центральній площі Донецька. Такий тематичний набір монументальних «місць пам'яті» свідчить, що Донецьк не мав нерадянської історії (що не відповідає історичній дійсності).

У роки незалежності України пам'ятниковий ландшафт міста поповнювався новими об'єктами. Діяльність місцевої влади щодо символічного простору розгорталася під впливом державної меморіальної політики та особливостей регіональної історичної пам'яті. На відміну від решти України, де місцеві еліти, загалом поділяючи регіональні історичні оцінки, перебували під помітним впливом столиці, у східних областях місцева влада у площині колективної пам'яті демонструвала вищий рівень автономності по відношенню до центру. Про це свідчить той факт, що у Донецьку протягом 1990–2000-х років поряд з монументами жертвам політичних репресій, жертвам Голокосту, було зведено монументи загиблим міліціонерам, воїнам-інтернаціоналістам, герою-рятівнику, ліквідаторам Чорнобильської катастрофи тощо. Серед увічнених персоналій бачимо Героїв Радянського Союзу Ф. Толбухіна, М. Ватутіна, засновника Донецького металургійного заводу Дж. Юза та інших. У центральній частині міста встановлено два прижиттєві пам'ятники – С. Бубці, українському легкоатлету, чемпіону Європи та світу у стрибках із жердиною, Герою України, та російському співаку Й. Кобзону, вихідцю з Донеччини. Загалом зведення меморіальних об'єктів у порадянські десятиліття орієнтувалося на формування гордості за визначних вихідців із Донеччини, у чому місто не є унікальним. Принципова ж відмінність його полягає у тотальному збереженні радянських пам'ятників і пролонгуванні радянської меморіальної традиції на зламі XX–XXI століть.

Отже, у Донецьку на початку XXI століття пам'ятниковий простір залишався наповненим радянськими об'єктами. У середині 2010-х років частка монументів, зведених за радянської доби, перевищувала 90 %, вони продовжували транслювати цінності попередньої доби. У роки незалежності встановлювалися монументи, переважно присвячені людям, життя та діяльність яких були пов'язані з містом чи областю, але вони доволі скромно відбивали загальний меморіальний простір сучасної України. Як наслідок, пам'ятники, успадковані від

радянської доби та встановлені у добу незалежності, і на початку XXI століття маркували символічний простір міста як регіонально-радянський. Така меморіальна політика спрямовувалася на формування специфічної ідентичності, що укладалася у поняття місцевого, «донецького» патріотизму, який цілеспрямовано протиставлявся українському проекту.